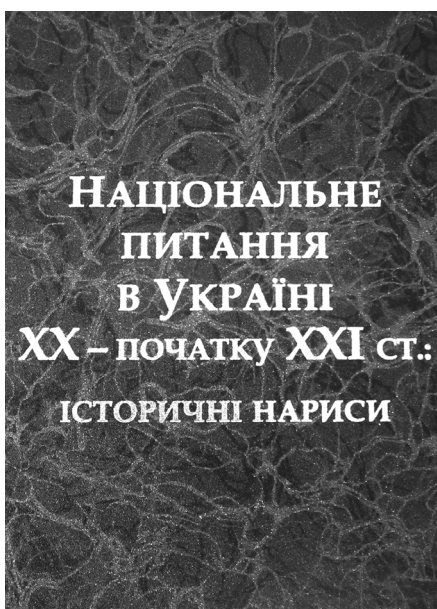

**НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ XX –
ПОЧАТКУ XXI СТ.: ІСТОРИЧНІ НАРИСИ /**
Авт. кол.: О.Г.Аркуша, В.Ф.Верстюк,
С.В.Віднянський та ін. – К.: Ніка-Центр,
2012. – 592 с.

Про національне питання українські дослідники багато писали ще в радянські часи. Ідеологічна лінія комуністичного режиму орієнтувала науковців на оцінку національних суперечностей і національного гніту як неминучого наслідку класових антагонізмів в експлуататорському суспільстві. На всі лади повторювалися слова з «Маніфесту Комуністичної партії», що національне питання породжене буржуазним суспільством і буде розв'язане лише тоді, коли буде зни-

щена експлуатація людини людиною. Як аксіома сприймалося твердження, що саме з ліквідацією класових антагонізмів усередині націй зникнуть і ворожі відносини між ними, а також експлуатація однієї нації іншою. Уважалося, що після цього у світі наступить не лише соціальна, а й національна гармонія. Саме у такому контексті розглядалося національне питання у багатонаціональному Радянському Союзі. Оскільки ще в 1930-х рр. у СРСР було взято курс на побудову соціалізму і ліквідацію класових антагонізмів, то оголошувалося «розв'язання» й національного питання. У перспективі взагалі обіцялася повна ліквідація міжнаціональних відмінностей і злиття націй та народностей в єдину комуністичну спільність людей. Своєрідним перехідним етапом на цьому шляху називали «радянський народ» – сформовану у СРСР «нову історичну спільність людей», яка ґрунтувалася на російській мовно-культурній основі. Суспільство досить тривалий час перебувало в полоні цієї міфологеми. Українська РСР наводилася як приклад успішного і навіть зразкового вирішення в СРСР національного питання. Але криваві міжнаціональні конфлікти, які спалахнули у Радянському Союзі в останні роки його існування, а потім і розпад за активної участі УРСР радянської імперії, розвіяли цей ідеологічний міф як міраж.

Після проголошення незалежності національне питання в Україні у XX – на початку XXI ст. стало однією з найпопулярніших тем історичних досліджень. Відкинувши комуністичну зашореність, науковці стали шукати нові дослідницькі підходи. Зокрема, перспективи вирішення національного питання стали пов'язувати з *модернізаційними* процесами, тобто переходом від традиційного, аграрного суспільства до індустріального, який почався у Західній Європі з кінця XVIII ст. і поступово охопив увесь світ – як незалежні, так і залежні країни. Серед останніх була й Україна, яка у XIX – на початку XX ст. входила до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

Модернізація змінила соціальну структуру суспільства і покликала до життя нові суспільні тенденції, зокрема національні рухи у залежних країнах. Модернізаційну схему цих рухів розробив чеський історик і політолог М.Грох. Вона передбачає три етапи на шляху до національного визволення: 1) відкриття історії, мови й народної культури маленькою (навеликою) групою вчених; 2) фаза національної агітації патріотів з метою поширення національної самосвідомості на усі верстви суспільства; 3) фаза масового національного руху задля здобуття автономії чи політичної незалежності.

У процесі національного відродження етнос, який населяє певну територію, починає усвідомлювати себе як самостійний народ; розгортається процес *формування модерної нації*. Виникає цілий комплекс взаємовідносин етнічної більшості, етнічних меншин та чинної державної влади, які узагальнюються в терміні *національне питання*. Останнє, яке виокремилася в контексті модернізаційних змін, стало одним із найпотужніших факторів історичного процесу останніх двох століть. Викликані модернізацією *національні рухи* кардинально змінили політичну карту світу. З розпадом колоніальної системи на земній кулі почалася ера незалежних держав. Зрештою, 1991 р. незалежною стала й Україна. З тих часів минуло понад два десятиліття. З'явилася необхідна історична дистанція, яка дозволяє більш-менш неупереджено поглянути на минуле.

Спробу дати узагальнююче бачення національного питання в Україні у його історичній ретроспективі зробив колектив українських істориків – співробітників Інституту історії України НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка та інших наукових установ.

Викликає повагу задеклароване у вступі до монографії прагнення авторського колективу здійснити наскрізний комплексний аналіз національного питання в Україні протягом двох останніх століть: із того часу, коли воно заявило про себе й стало помітним фактором історичного процесу, і до сьогодення. У контексті цього автори намагалися прослідкувати зміну політичних і державних доктрин у розв'язанні національного питання та відповідно – становища й міри впливу на них українців і решти етносів нашої країни.

Насамперед у центрі уваги вчених – аналіз трансформації «українського питання» із суто етнографічного явища в політичне, характеристика умов, що відіграли вирішальну роль у започаткуванні та реалізації українського політичного проекту – «становлення та конституювання української нації», визначення місця й участі у цих процесах українців і представників національних громад та, нарешті, характеристика етнополітичного ландшафту, з яким Україна вступила в добу незалежності, боротьба різних тенденцій в етнополітиці сучасної України (с.3–13). Визнання цілком природним і закономірним прагнення українського народу до створення власної держави та готовність до демократичного співжиття в її рамках з іншими етносами, що населяють Україну, лежить в основі рецензованої монографії.

Матеріал книги викладений у Вступі, семи розділах і Післямові. Перший розділ, авторами якого є Л.Якубова, В.Головченко та О.Аркуша, називається

«Україна напередодні східноєвропейської “Весни народів”». У ньому, зокрема, йдеться про політичне становище українських територій у складі Російської та Австро-Угорської імперій у XIX – на початку XX ст., детально характеризується на підставі конкретних фактів, зокрема статистичних джерел, «деінде мозаїчний» характер розселення етнічних громад на території України. Говориться також про складні міжетнічні стосунки в обох частинах України – підавстрійській і підросійській, аналізується еволюція національного питання в обох сусідніх імперіях.

На цьому загальноісторичному тлі досліджується складний і суперечливий процес самоусвідомлення та самоствердження українського народу. Уже з перших сторінок монографії – і це її позитивна риса – йдеться також про становище інших етносів, що здавна жили в Україні, зокрема поляків і євреїв, про їх боротьбу за самозбереження як окремих національних спільнот. В окремому параграфі автори простежують процес переростання національного питання в Україні внутрішньополітичних рамок і перетворення в міжнародну проблему, пов’язану з військово-політичними планами країн Антанти і німецько-австрійського блоку.

Перша світова війна інтенсифікувала процеси національної консолідації. Зрештою, вимога суверенізації України вийшла за досить вузьке коло національних політиків і стала перетворюватися в масове явище. Таким чином, протягом століття українці пройшли шлях від «етносу без імені», який не мав навіть єдиної самоназви і в різних історичних регіонах послуговувався етнічними «руські», «малороси», «русини», до народу, котрий чітко заявив про свої державницькі амбіції. В.Головченко робить цілком обґрунтований висновок, що український національний рух XIX – початку XX ст. цілком уписується у запропоновану М.Грохом модернізаційну схему національних рухів «молодих» народів (с.75).

Зміст наступного, другого, розділу рецензованої монографії – «Східноєвропейська “Весна народів”» (автори В.Верстюк, Р.Пиріг, Г.Єфіменко, І.Патер та С.Кульчицький) становить аналіз третьої фази національного руху – боротьби за національну незалежність. Хронологічно науковці цей процес обмежують 1917–1922 рр. – від початку Української революції до утворення СРСР і входження до його складу Української СРР.

У Росії після краху царизму у лютому 1917 р. національне питання перетворилося в один із найпотужніших факторів політичного життя. Народи колишньої «тюрми народів», якою називали Російську імперію, прагнули до самовизначення. В Україні ці процеси авторами монографії розглядаються у контексті Української революції, яка супроводжувалася швидким зростанням національної самосвідомості населення. Українці чітко продемонстрували своє прагнення досягти державного суверенітету – спочатку йшлося про перебудову Росії на федеративних засадах і, відповідно, автономію України, а опісля, коли владу в Росії захопили більшовики, які почали війну проти УНР, про повну незалежність України (IV Універсал). У цих драматичних умовах українська влада прагнула знайти порозуміння з національними меншинами. Вони мали своє представництво в Центральній Раді, українському уряді.

Зрештою, 9 січня 1918 р. був ухвалений Закон про національно-персональну автономію, який його автор М.Зільберфарб назвав «Декларацією прав націй».

У період Центральної Ради українці, за оцінкою істориків, форсованим маршем йшли шляхом із «селян в націю». Але домінуючі в середовищі цього вищого представницького органу соціалістичні настрої «відсікали» від зазначеного процесу «верхи» – промисловців, великих землевласників, військову верхівку та ін. Це знижувало державотворчий потенціал Української революції. На відміну від періоду Центральної Ради, в умовах існування Української Держави П.Скоропадського процеси національного державотворення набули поміркованішого та органічнішого характеру. До державного будівництва залучалися представники колишньої промислової й аграрної еліти, чиновники, військові. Процес національної консолідації набував громадянсько-територіального, а не етнічного характеру. Проте, закріпити його не вдалося.

Озброєні марксистським ученням, у революційний вир 1917 р. більшовики йшли з ідеєю «злиття націй», як однією з цілей світової революції. Але, опинившись тоді перед несподіваним для них розмахом українського національно-визвольного руху, чітко зорієнтованого на створення власної держави, розвиток мови і національної культури, більшовики, як це влучно відзначається у монографії, «зробили все, щоб уникнути лобового зіткнення з ним» (с.136). У 1917 – на початку 1918 рр. вони змушені були формально визнати право українців на самовизначення, хоча надавати Українській державі реальну незалежність чи навіть автономію не збиралися. Повернувшись в Україну 1919 р., вони ще більше переконалися, що слід хоча б мінімально враховувати настрої населення, яке вже почало звикати жити в незалежній державі. Варіант злиття України з Росією був відкинтий. Реконструючи логіку дій В.Леніна у цих умовах, С.Кульчицький цілком справедливо стверджує, що той прагнув «вибудувати таку державну конструкцію, яка задовольнить усі сторони. Цілком зрозуміло, що суть цієї конструкції [...] повинна була фундаментально відрізнятися від форми. Зрозуміло й те, що форма могла відповідати сподіванням національно свідомих українців, але суть конструкції мусила співвідноситися з будовою централізованої унітарної РКП(б)» (с.157). Зрештою, із цього виходили більшовики, коли після закінчення громадянської війни постало питання про унормування державно-правових відносин на радянському просторі. Українська СРР стала частиною Радянського Союзу – «соціалістичної федерації». Це був, підкреслюється в монографії, своєрідний компроміс між унітаристською політикою центру і прагненнями України зберегти свій суверенітет. Попри всю умовність федеративної конструкції СРСР, зафіксоване в його Конституції право союзних республік на вихід зі складу Радянського Союзу відіграло свою роль, коли КПРС перестала існувати.

Національному питанню на українських землях у міжвоєнний період присвячений третій розділ монографії (автори Л.Якубова, Г.Єфіменко, О.Рубльов та С.Віднянський). У ці роки українські території перебували у складі чотирьох держав – Радянського Союзу, Польщі, Чехословаччини і Румунії. Кожна з названих держав здійснювала щодо українського населення більш чи менш відверту дискримінаційну політику, спрямовану на його денаціоналізацію.

Про самовизначення (навіть у формі територіальної автономії) не йшлося. Тож національне питання в Україні надзвичайно ускладнилося.

У Радянському Союзі у 1920-х рр. було узято курс на коренізацію, яка щодо корінного населення УСРР прийняла форму українізації. У монографії ця політика розглядається в контексті модернізації, яку правлячий більшовицький режим змушений був у міжвоєнний період проводити в умовах капіталістичного оточення, без допомоги ззовні. Для того, щоб забезпечити мобілізацію людських ресурсів для комуністичного будівництва, необхідно було взяти під свій контроль національно-культурне життя і видозмінити психологію мас. У селянській країні, де переважна більшість населення не знала російської мови, це можна було здійснити лише на засадах коренізації. Але українізація не виправдала надій сталінського керівництва. Вона мало сприяла комунізації селянства і не ліквідувала антибільшовицькі настрої, які в умовах суцільної колективізації набули в українському селі масового характеру.

Натомість українізація стимулювала розвиток національної свідомості, сприяла поширенню українських націонал-комуністичних настроїв, що суперечило планам сталінського керівництва. Усе це в комплексі стало підставою для відмови від українізації і посилення репресивного курсу. Об'єктом жорстоких репресій стало селянство – соціальна база українського руху та антисталінського опору. Голодомор 1932–1933 рр. суттєво підірвав сили українського селянства, його здатність до опору сталінському режиму. Це, звичайно, загальмувало процес українського націєтворення, хоча Й.Сталін говорив про формування української соціалістичної нації. Цілком справедливо акцентується також, що масові репресії деморалізували не тільки українців, а й етнічні меншини. Тим самим, зазначається в монографії, був загальмований процес «визрівання внутрішніх природних процесів формування української політичної нації» (с.263).

Однак, аналізуючи національні відносини в радянській Україні у міжвоєнний період, на цьому не варто ставити крапку. Радянська модернізація 1920–1930-х рр. мала суперечливі наслідки. Голодомор 1932–1933 рр. і жорстокі репресії забрали життя мільйонів жителів УСРР різних національностей і соціального стану. Вони спотворили суспільні відносини, і наслідки цього ми відчуваємо й сьогодні. Сучасне українське суспільство не випадково називають постгеноцидним, постголодоморним. З іншого боку, сталінська модернізація, надавши Україні потужного поштовху на шляху перетворення в індустріальну республіку, супроводжувалася й істотними зрушеннями в її етносоціальній структурі. Мільйони українців стали робітниками, інженерами, вчителями, менеджерами у різних сферах суспільного життя. Міста українізувалися. Українці, які до революції 1917 р. були малоосвіченим селянським народом, поступово набували рис повноцінного європейського етносу, котрий мав свої соціальні «верхи», «низи», «середні верстви». Це був крок до формування модерної української нації, а відтак, наближалася перспектива вирішення українського питання. Про це неодноразово писали вітчизняні та зарубіжні історики.

В умовах Другої світової війни, незважаючи на всі колосальні, небачені раніше втрати і трагедії, цей процес продовжувався. Наведені у розділі «Україна в роки Другої світової війни» (автори Т.Вронська, С.Віднянський, С.Кульчицький, О.Лисенко, В.Щетніков та І.Шупак) факти переконують у цьому. Зокрема, уже на початку війни, у 1939–1940 рр., «українське питання» знову опинилося в центрі європейської політики завдяки пакту Ріббентропа – Молотова. Але радість населення з приводу «возз'єднання» переважної більшості українських земель у складі СРСР була передчасною. У ході радянізації в Західній Україні розгорнулися масові репресії, що справили на її мешканців гнітюче враження і сприяли поширенню антирадянських настроїв. Водночас возз'єднання українських земель «стимулювало процес націєтворення, національної самоідентифікації українців, формування їх національно-етатистської свідомості. Це створило умови для підживлення українізаційних настроїв по всій території республіки, де вони почали помітно згасати у 30-ті роки» (с.350). Із 1944 р. в загальноукраїнські консолідаційні процеси включилася й Закарпатська Україна, приєднана до СРСР. Але паралельно на всій території УРСР, особливо в західних її районах, розгорнулася жорстока боротьба з національно-визвольним рухом, за межі республіки примусово були переселені сотні тисяч людей.

8 квітня 1944 р. О.Довженко написав у своєму щоденнику пророчі слова: «Якою б не була страхітливо руйнівна війна, яким би брудним ураганом не пройшлась вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечне. У цій пожежі, хаосі й крові злились воедино всі українські землі. І якою б не була, очевидно на початку їхня доля тяжкою і трудною, в кінцевому рахунку український народ робить рішучий і неминучий крок вперед».

На цю думку видатного українця наштовхував і той факт, що після нападу Німеччини на Радянський Союз у контексті мобілізаційних заходів влади були зміщені пропагандистські акценти, наслідком чого було визнання національних почуттів усіх народів СРСР, у тому числі й українського. Почали звертатися до історичного минулого нашого народу, зокрема Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, згадувати військові подвиги видатних діячів.

Однак наприкінці Другої світової війни в національній політиці сталінського керівництва відбувся черговий поворот. Про це йдеться на початку чергового розділу монографії – «Україна багатонаціональна після Другої світової війни (1945–1991 рр.)», написаного В.Котигоренком. Зазначається, що ще у ході відновлення контролю над окупованими територіями було поставлено завдання ліквідувати ідеологічні наслідки участі українського народу в Другій світовій війні. Заговорили про особливу роль російського народу в історії – «найвидатнішої нації з усіх націй» Радянського Союзу. Відповідно до цього, відбувався перегляд історії України, в якій робилися акценти на особливу роль російського чинника в історичній долі її народу; нових обертів набула політика русифікації; жорстоко переслідувалися будь-які неконтрольовані прояви національної і громадянської самосвідомості та активності жителів УРСР.

Після смерті Й.Сталіна масові репресії як засіб «вирішення» національного питання в СРСР припинилися. Відійшли у минуле депортації і примусові переселення з України і навпаки, яких зазнали сотні тисяч людей різних національностей. Завершилося формування сучасних кордонів України. 1954 р. до УРСР було приєднано Крим, котрий після виселення з його території кримських татар та представників інших «небажаних» національностей, був перетворений на область у складі РРФСР. Про це йдеться у розділі VI монографії – «Кримське питання в контексті політичної історії XX сторіччя», написаному С.Кульчицьким.

Аналізуючи причини приєднання Криму до Української РСР, С.Кульчицький солідаризується з думкою І.Лисяка-Рудницького, який у статті «Новий Переяслав» пов'язував цю подію зі зміною політики Кремля щодо України. Якщо вся попередня політика Центру зводилася до спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства, то зі смертю Й.Сталіна можливості для здійснення такого курсу вичерпалися. Тепер Україну в межах імперії вирішили утримувати переважно економічними та пропагандистськими, а не силовими методами. Проявом такої зміни в політиці Москви була передача Кримської області Українській РСР (с.528–529).

Але навіть після XX з'їзду КПРС і певної лібералізації режиму принципів змін національна політика влади щодо України не зазнала. Продовжувалася русифікація; переслідування осіб, котрим інкримінували націоналістичні погляди, також не припинилися. Переселення українців за межі УРСР (через систему оргнаборів, заохочення зміни постійного проживання, розподіл випускників, які закінчили заклади вищої та середньої спеціальної освіти і т.д.), а також вихідців з інших союзних республік в Українську РСР (такими ж каналами) відбувалося аж до розпаду СРСР. У 1960–1980-ті рр. за межі Радянського Союзу на свою історичну Батьківщину емігрувала частина євреїв, греків, болгар та ін. У цих умовах відбулися певні зміни в національному складі населення УРСР: зменшувалася доля українців і збільшувалася доля росіян. Очікуваним наслідком русифікації був і той факт, що в республіці збільшувалася група українців, євреїв, болгар, греків, поляків та представників інших національностей, які під час демографічних переписів називали рідною не свою, а російську мову. Усе це в комплексі оцінювалося офіційною ідеологією як складові процесу формування нової історичної спільноти людей – «радянського народу».

У монографії цілком слушно зазначається, що «в цих умовах поряд з етнічною і національною [...] ідентичністю, а подекуди на їхньому місці, у частини людей формувалася ідентичність радянська – до певної міри деетнізована, але з домінуванням російсько-культурної компоненти», тобто як «советська» ідентичність (с.489).

Але за цих умов український національно-визвольний рух не припинився, набуваючи нових форм. Автор нарису зазначає, що то був час «формування і розвитку загальнонаціонального руху і рухів етнічних меншин», які в умовах певної лібералізації режиму характеризувалися мирним, ненасильницьким характером. У цьому русі брала участь переважно інтелігенція, але

в ньому були представлені й інші прошарки населення. І хоча репресивна політика влади стримувала національний рух, досягти тотальної русифікації українців та інших національних груп республіки в повоєнні роки не вдалося. Національна ідентичність хоча й була приглушена, але не витравлена зі свідомості людей. «Советська» ідентичність так і не стала домінуючою, хоча перетворилася у важливий фактор суспільно-політичного життя. Добитися «вирішення національного питання» по-радянськи не вистачило ні часу, ні можливостей. Уже на середину 1980-х рр. стало очевидним, що радянський режим вичерпав ресурси свого розвитку. Людство вступало в постіндустріальну, інформаційну еру, а Радянський Союз з його архаїчною політичною системою, утопічними планами на майбутнє і недосконалою економікою, зорієнтованою переважно на військове виробництво, безнадійно відстав від економічно розвинутих країн світу. Під впливом загальноцивілізаційних процесів радянське керівництво на чолі з М.Горбачовим змушене було йти на реформи, які охопили як зовнішню, так і внутрішню політику, у тому числі й міжнаціональні відносини.

На рубежі 1980–1990-х рр., відзначається в монографії, яскраво проявилися тенденції прискореного духовного відродження, суспільної активізації і політизації загальноукраїнського національно-демократичного руху, а також рухів національних меншин. Демократичні зміни, поява в умовах «перебудови» політичних партій, нові пріоритети в діяльності Верховної Ради, надії національних груп на покращення умов задоволення їх культурних і соціально-економічних потреб та інтересів створили цілком нову соціально-політичну ситуацію у суспільстві. Союзний центр поступово втрачав контроль над суспільними процесами. У липні 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України, яка всім «національностям, що проживають на території Республіки», гарантувала право національно-культурного розвитку. 28 жовтня 1989 р. було ухвалено закон «Про мови в Українській РСР», стаття 2 якого оголошувала українську мову державною.

Звичайно, діяли й суто матеріальні мотиви, на які дослідникам необхідно звертати увагу. УРСР вважалася однією з найбільш забезпечених республік Радянського Союзу, яка, за переконанням більшості, вносила до загальносоюзного бюджету непропорційно велику частку. Що ж стосується регіональних суспільно-політичних рухів, які стояли на сепаратистських, реінтеграційних позиціях («Інтеррух Донбасу», «Демократичний союз Новоросії», ряд організацій російськомовного населення Криму та ін.), то вони не отримали підтримки серед громадян.

У монографії цілком слушно зазначається, що унезалежнення України було підготовлене, окрім політичних, і глибинними зрушеннями в етносоціальній та професійній структурі населення УРСР, які відбувалися в попередні десятиліття і мали довготривалі наслідки. Об'єктивні запити розвитку України викликали наростаючу потребу у висококваліфікованих кадрах і менеджерах різних рівнів та сфер життя. Як наслідок, у супереч процесам русифікації, у 1960–1980-х рр. в Українській РСР вже сформувалася етносоціальна структура суспільства, в якій був той мінімум місцевих елементів, переважно українців за

походженням, без котрих було неможливе створення і функціонування сучасної незалежної держави. Наведені у монографії матеріали, що характеризують динаміку етнополітичних змін у другій половині 1950–1980-х рр. (с.482–484), переконливо свідчать про це. Певні міжетнічні диспропорції, які склалися в Україні напередодні 1991 р. (якщо в усьому зайнятому населенні УРСР частка керівників становила 4,76%, спеціалістів – 21,44%, службовців-неспеціалістів – 5,64%, то серед українців відповідні частки становили 4,57%, 19,97% і 4,82%), в умовах гострої кризи радянської системи не загрожували розколом, який міг би спровокувати міжетнічну боротьбу за соціальний статус і престижні менеджерські посади різних рівнів і сфер суспільного життя (с.483), що могло б заблокувати перспективу унезалежнення України. Загальнополітична ситуація спонукала поліетнічний український загаль до масової підтримки ідеї суверенізації республіки (с.509). Автори мали право охарактеризувати цей процес як важливий етап формування модерної української нації.

Утвердження України як суверенної держави означало вирішення національного питання у тій формі, в якій воно існувало з XIX ст. Але суспільні процеси набули нової якості. Проголошення незалежності висвітило нові грані національного питання – ті, які в радянський період не виходили на перший план. Постає завдання унормування міжнаціональних відносин в Україні, їхньої гармонізації на основі базових принципів народовладдя, верховенства права, толерантності (с.579–580). Саме про це мова йде в останньому, сьомому, розділі монографії «Україна незалежна», авторами якого є В.Котигоренко і О.Майборода. Цей нарис заслуговує на особливу увагу читача, адже йдеться про питання, які сьогодні хвилюють усе суспільство.

У нову епоху свого розвитку Україна ввійшла переобтяженою радянською спадщиною. У цьому контексті звертають на себе увагу ті сторінки монографії, де аналізуються наслідки русифікації республіки до 1991 р. і суперечливий процес її продовження в умовах незалежності. Зокрема, наводяться дані про скорочення частки осіб, які вважають рідною мову своєї національності (певна частина українців своєю рідною мовою назвала російську). Автор ставить питання: це наслідок малої ефективності політики сприяння розвитку державної мови, чи результат повернення до України громадян української національності, які у свій час виїхали в інші республіки і тепер вважають рідною мовою російську? (с.540). Мабуть, і те, і інше. Але не лише. В умовах незалежності запрацював ще один фактор – повернення до рідної національності (чи національних коренів) тих українців, які у свій час із різних мотивів називали себе росіянами. Із відомих причин російська мова для переважної більшості з них була рідною. Цей фактор потребує окремого аналізу.

Водночас констатується, що домінування у складі населення країни титульної нації (за десятиріччя незалежності – 1991–2001 рр. – її частка серед населення збільшилася з 72,7% до 77,8%) не мало й досі не має адекватного впливу у суспільному житті за критеріями поширення в ньому української мови, культури, інших етноідентифікуючих ознак. «Тривале перебування українців у складі Російської імперії, а потім Радянського Союзу, – зазначається в монографії, – супроводжувалося їх мовною і культурною русифікацією,

через що за ступенем збереження основних ознак своєї ідентичності, а отже за потребою державної підтримки для свого етнокультурного відродження вони не відрізняються від національних меншин» (с.548).

Конституція України, прийнята 1996 р., проголосила незалежну Україну результатом здійсненого «українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення». Українці перетворилися в державний народ. Національні меншини стали рівноправними учасниками державотворчого процесу. Основний Закон України, зазначається в монографії, «має розцінюватися як правовий акт, який законодавчо встановив, що українське громадянство не залежить від етнічної належності особи і що саме громадянство, а не етнічність є основою об'єднання українського соціуму» (с.552). Але, виявляється, не все так просто. Незавершеність формування правової бази етнонаціональної політики, відзначається в праці, «суттєво заважає прийняттю чіткого остаточного вибору етнополітичної моделі країни, який має спиратися на концепцію або моноетнічної нації, де етнічні українці перебувають у патерналістській позиції щодо національних меншин, або поліетнічної нації, яка живе на началах консолідації. Наявні тенденції [...] заохочують обидві моделі» (с.555).

Однак, процес урегулювання міжетнічних відносин відбувається складно і суперечливо, що загрожує перейти у площину політичної боротьби. Як наслідок, вибір оптимальної моделі етнонаціональної політики в Україні, переобтяженій невирішеними соціально-економічними проблемами, перманентною кризовою ситуацією, затягується. Зокрема, прагнучи інтегруватися до Європи, Україна ратифікувала усі основні міжнародні пакти, які стосуються захисту національних меншин, зокрема, їхніх мов і культури. Автори цілком слушно зауважують, що у демонстрації своєї проєвропейськості Україна надміру вдавалася до матричного перенесення на вітчизняний ґрунт положень міжнародних пактів, чим ускладнювала правове обґрунтування заходів, спрямованих на підтримку етнічних спільнот там, де вони потребували. Вади копіювання в нашої країні норм європейського права особливо яскраво продемонстрував закон «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». У той час, як в Європі цей закон застосовується тільки щодо мов, котрі опинилися перед реальною загрозою зникнення, то українським законом до переліку мов, на які поширюється передбачений хартією захист, внесено і російську, яка є мовою половини населення країни, хоча частка етнічних росіян становить в Україні лише 17% (с.553).

Оцінюючи найновіші соціокультурні тенденції, автори роблять висновок, що нині в Україні робиться спроба законсервувати недемократичний тип державної мовної політики, за яким «панівна еліта колишньої колонії робить «національною» мовою мову колишньої метрополії, якою вона звикла розмовляти і яка є її соціально-груповою мовою» (с.559). Ця обставина вносить додаткові конфронтаційні моменти у суспільно-політичне життя, ускладнюючи і гальмуючи процеси новітнього українського націєтворення. У цьому контексті сприймається надзвичайно своєчасним і вмотивованим один із висновків, сформульованих у післямові до монографії (автор Л.Якубова), що за обставин, які склалися в Україні і навколо неї «завдання внормування міжнаціональних

взаємин [...], їхньої гармонізації на основі базових принципів народовладдя, верховенства закону, толерантності залишається як ніколи актуальним» (с.579–580).

Підбиваючи підсумок, звернімося до А.Каппелера, який назвав парадоксальним стан досліджень, дотичних до аналізу національного питання, зокрема до питань українського націєтворення: «З одного боку, є відносно мало праць, присвячених глибокому вивченню цього питання (українське націєтворення – *Ф.Т.*), з іншого – націєтворення і національна свідомість переважають в історіографії настільки, що навколо них зосереджується більшість повних викладів історії України». Аналогічна думка цитується у вступі, і це повинно означати, що його автор, голова редколегії академік В.Литвин, солідаризується з А.Каппелером (с.15).

Але чи була подолана ця дослідницька диспропорція в рецензованій книзі? Напевне, ні. В.Литвин слушно зауважує, що «авторський колектив не претендує на вичерпне висвітлення цього надзвичайно перспективного дослідницького напрямку, розглядаючи проведену роботу лише як початок тривалих і глибоких історичних студій, які покликані сприяти розвитку методологічних засад вітчизняної історичної науки» (с.13).

Ще одна обставина. Матеріал у монографії подається у формі нарисів, на що вказує назва книги. Звернення до такого, досить вільного щодо змісту і форми жанру також свідчить, що автори не ставили перед собою завдання створити завершене синтетичне дослідження національного питання в Україні. Певне, саме тому в монографії немає теоретичного розділу, в якому, зазвичай, чітко окреслюються загальні методологічні підходи дослідження і дається сучасне тлумачення численних понять та категорій, що використовуються у книзі, і які різними вітчизняними й зарубіжними авторами, науковими школами трактуються по-різному. Автори рецензованої монографії мали домовитися про спільні підходи. Їх озвучення не лише розкрило б сучасні погляди на проблему, а й «дисциплінувало» б дослідників та сконцентрувало б їх увагу на ключових аспектах національного питання і проблемах націєтворення, надавши б аналізу необхідної зв'язаності, стрункості та завершеності. Оскільки цього не зроблено, замість завершеної картини читач одержав набір добротних мозаїчних панно. Але з мозаїки окремих розділів і фрагментів монографії вимальовується досить чітка картина етнополітичних процесів в Україні (і навколо України) XX – початку XXI ст.

Ф.Г.Турченко (Запоріжжя)